

НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

Изабрани одлуком овог Већа на његовој редовној седници одржаној 31. 10. 2024. године у комисију за припрему реферата за оцену и одбрану докторске дисертације кандидата мср Виолете Гавриловић, докторандкиње на Одељењу за класичне науке Филозофског факултета у Београду, под насловом *Лексика српскословенског превода синтагме Матије Властара. Термини сродства и друштвеног устројства*, подносимо Већу следећи

ИЗВЕШТАЈ

1. ОСНОВНИ ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ И ДИСЕРТАЦИЈИ

Виолета З. Гавриловић рођена је 27. 07. 1973. године у Бечу. Основну школу је завршила у Тополи, средњу у Смедеревској Паланци. Од 1992. похађала је основне студије на Православном богословском факултету Универзитета у Београду. Дипломирала је 2006. године одбравивши завршни рад на тему *Валидност Свете тајне криштења у расколничким и јеретичким заједницама* са оценом 10. Од 2007. похађала је мастер студије на одељењу за класичну филологију Филозофског факултета у Београду са просечном оценом 9, 83. Мастер рад на тему *Апсолутни генитив код Хомера и српско-хрватски преводи Хомерских спева* под менторством др Александра Ломе одбранила је 2009. године. Запослена је у основној школи у Смедереву као наставник Верске наставе.

Кандидаткиња је публиковала један научни чланак, „Апсолутни генитив код Хомера и српско-хрватски преводи хомерских спева“, *Lucida intervalla* 52/2 (2003), 51–104, као и више превода светоотачке и хришћанске литературе са грчког.

2. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Докторска дисертација Виолете Гавриловић посвећена је анализи српскословенског превода Синтагме (ПС), зборника црквених и грађанских закона који је 1335. саставио учени солунски монах Матија Властар. Убрзо након свог настанка, током четрдесетих година XIV века, тај зборник је преведен на српскословенски, у доба владавине, а можда и по налогу, цара Душана. Превод је сачуван у већем броју рукописа, а једино издање приредио је 1907. Стојан Новаковић само на основу једног, Карловачког рукописа из 1453, премда постоје преписи старији и ближи протографу, који није сачуван.

Непосредан циљ спроведеног истраживања био је да се обрадом једног термилошког сегмента лексике ПС – термина сродства и друштвеног устројства – да допринес српској историјској лексикографији, а посредно да се на обрађеном узорку сагледају неке опште одлике језика превода и преводилачког приступа, текстолошки и други проблеми, као предрадна за будуће критичко издање и исцрпну лексикографску обраду ПС.

3. ОСНОВНЕ ХИПОТЕЗЕ ОД КОЈИХ СЕ ПОШЛО У ИСТРАЖИВАЊУ

Спроведено истраживање почива на три основне претпоставке:

- (1) Прва. Српскословенски превод Синтагме је богат а досад неискоришћен извор за историјску лексикографију.
- (2) Друга. Да би лексика ПС била темељно изучена, потребно је критичко издање тог споменика на основу савјивања свих постојећих рукописа, а засад је ту потребу могуће илустровати извесним бројем посредних налаза.
- (3) Трећа. Иако је језик ПС српскословенски, тј. српска редакција црквенословенског књижевног језика, у њему има старосрпских примеса, пре свега термилошког карактера, што може за поједине речи српског језика пружити ране а за неке и најраније потврде.

4. КРАТАК ОПИС САДРЖАЈА ДИСЕРТАЦИЈЕ

Докторска дисертација кандидата Виолете Гавриловић укупног је обима од 238 страница. Њен средишњи део организован је у седам поглавља (стр. 13–117):

1. **Синтагма Матије Властара и њен српскословенски превод**, где је дат опис садржаја, рукописне традиције и издања грчког изворника и његовог најранијег превода на словенске језике у пуној и скраћеној верзији.
2. **Језик превода Синтагме Матије Властара**, где су најпре изложене главне дистинктивне црте којима се српскословенски разликује од старословенског на једној и старосрпског на другој страни, а затим је табеларно, приказан укупни налаз на основу узорка ексцерпираних термина о именичкој и придевској деклинацији у ПС.
3. **Термини сродства у преводу Синтагме**, где су засебно размотрени термини крвног и бескрвног сродства у ПС
4. **Термини друштвеног устројства у преводу Синтагме**, где су засебно размотрени термини световне и црквене хијерархије у ПС.
5. **Термилошки слојеви у преводу Синтагме**, где је основна подела на термине словенског и страног порекла у ПС, а затим словенских на старосрпске и српскословенске, а у страних на непосредне грецизме и посредне позајмљенице.
6. **Запажања о творбеној структури термина**, где је најпре исцрпно дата суфиксална и/ли префиксална деривација термина захваћених истраживањем, а затим посебна анализа сложеница из тог захвата.
7. **Запажања о преводу**, где се након општих назнака о проблемима превођења списка какав је Синтагма на српскословенски језик износе посебна запажања: о првим и хапакским потврдама, могућим креацијама преводиоца или преводилаца, дублетним образовањима и преводилачким глосама.

Допунски, а заправо основни и најобимнији део рада је **Речник** од 594 одреднице (стр. 119–228), плод ексцерпције и филолошко-етимолошке обраде истраженог термилошког сегмента ПС. На крају је дат списак коришћених извора и литературе који броји 104 наслова на старим, словенским и светским језицима.

САДРЖАЈ ПО ПОГЛАВЉИМА

1) На почетку првог поглавља најпре су изнесени основни подаци о грчком оригиналу. Он се може сматрати првим „алфабетским номоканоном“, јер је у њему грађа распоређена према почетним словима назива за предмете редоследом грчког алфавета у 24 „састава“, гр. $\sigma\tau\omicron\chi\epsilon\iota\delta$. Обухвата како црквене, тако и грађанске законе; извори за црквене законе су му одлуке васељенских и помесних сабора и светоотачка правила, такође канонски зборници и тумачења Јована Зонаре и Теодора Валсамона; на те изворе Властар уредно указује, док су му референце

на изворе за грађанске законе тек спорадичне (на новеле царева Јустинијана, Лава Мудрог и др.) и разоткривањем тих извора морала се позабавити модерна наука. Властарова Синтагма убрзо по свом настанку доживела је велику популарност и број њених грчких преписа из XIV–XVII века по налазима разних истраживача варира, али је свакако троцифрен. Од постојећа три издања, првог из 1672. са латинским преводом, Ралијевог и Потлијевог из 1859. и Мињовог у Грчкој патрологији које је репринт претходног коме је придодат латински превод не задовољавају критеријуме критичког издавања али се до даљег последња два користе; у овој тези реферише се на Ράλλης/Πότλης. Српскословенски превод Синтагме настао је у деценији након појаве њеног оригинала, под околностима о којима се у науци нагађа, али свакако у некој вези са састављањем Душановог законика. Српскословенски превод брзо се ширио, најпре у Бугарску, Румунију и Молдавију а нешто касније и у Русију, да би Синтагма тек у XVII в. била преведена на руски језик. Према најновијим подацима до нас су дошла 24 јужнословенска рукописа Синтагме уз још 14 или 15 румунских. Поред потпуног превода Властарове Синтагме, који лежи у основи Новаковићевог издања из 1907. и овог рада, у српским рукописима постоји и скраћена верзија, у којој се сажимање углавном своди на изостављање глава и чланака уско црквеног и религијско-моралног карактера. Васпостављање изворног како грчког тако и српскословенског текста у виду критичких издања остаје задатак за будућност. За ову прилику извршено је једино поређење грађе ексцерпираних из Новаковићевог издања са подацима које у свом старословенском речнику даје Миклошич на основу Шафарикових исписа из „Ходошког зборника“. Одатле произлази да у неким случајевима ранији препис из тог зборника даје читања боља од рукописа из 1453. који је издао Новаковић. Има, додуше, и пар обратних случајева.

2) Језик ПС је у својој основи српскословенски, настао делимичним посрбљавањем старословенског заменом назала стсл. ж, л > срсл. оу, е и стапањем двају стсл. полугласа („јерова“), меког њ и тврдог њ, у један, бележен знаком за меки („једнојеровски правопис“). Од старосрпског језика српскословенски се у фонетском погледу најочитије разликује задржавањем стсл. рефлекса *шт, жд* на месту прасловенских јотованих **t', *d'* према стсрп. *ћ, ђ* и почетне групе стсл. *въ-* која је у старосрпском дала *оу-*. У ПС преовлађује срсл. фонетизам (нпр. *маштеха, вноука*) али има примера и стсрп. народних ликова *маћеха, унука*. Што се тиче морфолошких црта, деклинација и конјугација следе српскословенске обрасце, наставцима попут стсл. *-ы* за генитив једнине именица непалаталних *а-*основа и за акузатив множине непалаталних *а-* и *о-*основа према стсрп. *-е, -аго* према стсрп. *-ога* у генитиву/акузативу мушког и средњег рода придевске промене одређеног вида, у глаголској промени *боудеть* према стсрп. *боуде* итд. На плану синтаксе српскословенски механички преузима грчке инфинитивне и партиципске конструкције стране старосрпском говорном језику. Све те особине карактеришу језик превода ПС. С обзиром на то да се ексцерпирана грађа састоји од именица и придева, укључујући поименичене партиципе, граматичка анализа у овом поглављу била је усредсређена на детаљан приказ, у табелама, именичких и придевских парадигми, где су примећени тек ретки примери стсрп. *-е* за *-ы* у gen. sg. f. и acc. pl. m. Ти налази се уклапају у слику српске средњовековне диглосије и стављају ПС у оштру опреку према Душановом законнику, писаном претежно старосрпским народним језиком. Диглосија се у ПС најјасније манифестује на лексичком, терминолошком плану.

3) Термини сродства у ПС разврстани су на термине крвног и бескрвног сродства. Узети су у обзир и називи за видове духовног и ритуалног сродства (побратимство, кумство, допција). Међу терминима крвног сродства у ПС преовлађују домаће речи са 27 потврда, фонетски или морфолошки обележене као старосрпске или у истом лику и значењу својствене обома

језичким варијететима, старосрпском и српскословенском. Мање је (15) фонетских, морфолошких и семантичких славенизама (*дѣштити* према стсрп. *кѣи*, *стрии* према стсрп. *стриць*, *отрокъ* ‘мало дете’ према стсрп. *отрокъ* ‘припадник најнижег друштвеног сталежа’). Термини бескрвног сродства су одреда словенски, већим делом старосрпски (18) а мањим славенизми (12), нпр. стсрп. *посынѣникъ* према *сынополагаемыи* у истом значењу, што је дослован калк према гр. ὁ υἱοθετοῦμενος. Занимљиво је да се овде бележи неколико народних лексема, неке по први пут, придодате као преводилачке глосе, као *зл’ва* ‘заова’, *свьсть* ‘свастика’, *коумь*.

4) Термини друштвеног устројства у ПС разврстани су на две основне скупине: термине световне и термине црквене хијерархије, а унутар њих по подразделима. Унутар прве посебно су размотрени чиновни у држави и чиновни у војсци. Међу називима за државне чиновне добар део чине грецизми латинског порекла као *дука*, *кѣсарь*, *царь*, *рига*, који су чинили део старосрпске номенклатуре, али има и старосрпских термина: *вельможь*, *кнезь* (прасловенски германизам), *начельникъ*. Од назива за војне чиновне старосрпским се могу сматрати *воиникъ* и *воѣвода* а славенизмима *рат’никъ* ‘непријатељ’ и *оружникъ*, калк према гр. ὀπλίτης. Као ознака племићког сталежа *благородѣнь* је полукалк према гр. εὐπατρίδης а називи за нижи сталеж српсл. *ништь* и *редникъ* замењују се у завршним поглављима ПС српском народном речју *себръ*, коју користи Душанов законик. Термини црквене хијерархије размотрени су на четири нивоа црквених служби: лаици, ђакони, презвитери и епископи. Како се са културноисторијске тачке гледишта могло и очекивати, преовлађујући део грађе у овом сегменту су грецизми (*дѣаконъ*, *презвитерь*, *епископъ*), мада има и словенских образовања која нису очито калкови (*бѣльць* ‘световњак’, стсрп. кованица према *чрьньць* ‘монах’, српсл. *причѣтникъ* за гр. κληρικός поред позајмљенице *клирикъ*). Уз световну и црквену хијерархију, трећу, посебну подгрупу термина друштвеног устројства чине називи људи по занимању. Међу називима за државне службенике преовлађују старосрпске лексеме, било словенског или другог порекла (*бирьчѣи*, (*а*)*поклисарь*, *царин’никъ*), мада има и славенизама као *тръгоберьць* што је дослован превод гр. φορολόγος ‘убирач пијачне таксе’. Из правне сфере занимљива је потврда за старосрпски грецизам *дикѣи* од гр. δικαῖος. Знатан је број назива за сценске забављаче, народних (*глоумьць*, *игрьць*, *скомрахъ*) и славенизама (*подражатель*, гр. μῖμος), као и за разне враче и гатаре, од којих су неки наслеђени из словенског паганства, као *чародѣи*, *вльхва*, *вѣтръница*, а други преведени са грчког, као *облакогонитель* према νεφодиόκτης или, међу називима за нечасна и забрањена занимања, *блоудниционас’ць* за πορνοβοσκός.

5) Терминолошки слојеви у ПС пружају доста сложену стратиграфију. Основна подела на словенске и термине страног порекла даље се грана тако што се словенски разврставају на старосрпске и српскословенске, према критеријумима фонетског и творбеног лика, значења и посведочености или непосведочености у једном од двају језичких варијетета; при том остаје један број термина који су, у истом лику и значењу, заједнички обома (*баба*, *братоучедь*, *сынъ*, *тѣсть*). Посебна пажња посвећена је преведеницама, међу којима се разликују пуни калкови типа *лихво-гребць* : τοκο-γλύφος

од полукалкова типа *лихво-берьць* за исти грчки предложак, или са инверзијом редоследа композиционих чланова *чедо-любица* за *φίλο-τεκνος*. Указано је на могуће „новокованице“ самих преводилаца Синтагме, попут *зъвро-борьць* : *θηριο-μάχος* ‘гладијатор’ или *отъчаникъ* ‘патрон’. Од термина страног порекла су, очекивано, најбројнији грецизми, већина њих позајмљена књишким путем као славенизми али неки и непосредно у контакту са грчким језиком изван сфере црквене књижевности: (а) *поклисарь*, *дикџи*, *прѣмикѣрь* *πριμικήριος*, *примићур*. У последњем случају грчка реч је латинског порекла, што је случај са још низом других, како народних тако и књишких грецизама, нпр. *легать* < *λεγάτος* < лат. *legatus*, *прѣторь* < *πραιτωρ* < лат. *praetor* итд. Народска позајмљеница непосредно из латинског (романског) извора би у нашој грађи била реч *коума* поред стсл. *къмотра* од лат. *commāter*.

б) Запажања о творбеној структури термина полазе од начелне поделе на основне речи, које се могу сматрати неизведеним са гледишта словенске творбе (нпр. *брать*), суфиксалне и префиксалне изведенице (*но-братим-’ство*) и сложенице (*брату-чедь*). Суфикси заступљени у ексцерпираној грађи излистани су у облику у којем се реконструишу за прасловенски абecedним редом са свим потврдама, најпре именички, а онда придевски. Од именских суфикаса највећу продуктивност са преко 60 потврда има сложени суфикс *-ьникь*, настао као поименичење на **-икь* придева на **-ьпль*, најчешће за именовање вршиоца радње. За њим у тој функцији долази с 33 потврде **-tel’ь*, карактеристичан за старословенски, мада има и српских народних речи изведених њиме (*пријатељ*, *родитељ*). Од суфикаса за творбу апстрактних именица истичу се **-ьство* (45 потврда) и **-ьје* који чешће него сам долази у комбинацији са партиципским **-н* у глаголским именицама на *-аніе*, *-еніе*. Има дублетних образовања као *свеиштенъство* : *свеиштеніе*. Од придевских суфикаса најпродуктивнији је **-ьскь* са преко 40 потврда, а за њим **-ьпль* са тридесетак. Префиксалне и префиксално-суфиксалне изведенице нису бројне. У ексцерпираном узорку наша се чак 101 сложеница, али од тог броја само прегршт њих су старе, претписмене словенске сложенице (*братоучедь*, *вельможь*, *воєвода*, *чародѣи*) а остало књишке преведенице са грчког. Као сложеница, али још праиндоевропска, тумачи се реч *господь*, а могуће и *женихь*. Укупни корпус сложеница из терминолошког узорка подвргнут је потанкој морфолошко-семантичкој анализи, посебно с тачке гледишта њиховог односа према грчким предлошцима.

7) Запажања о преводу Синтагме полазе од општих проблема превођења једнога таквог списка на српскословенски језик. Преводиоци Синтагме – свакако да их је било више – нису први који су се суочили с изазовом те врсте. Великог претходника имали су у Св. Сави и његовом (или под његовим надзором рађеном) преводу Номоканона. Свакако да је светосавско Законоправило утрло пут преводиоцима Синтагме за предају многих термина. На то указују и подударности између ПС и Иловичке крмчије, које би тек требало систематски истражити. Оно чиме се ПС разликује од Законоправила јесте израженија тежња ка дословности превода, неретко на штету његове разумљивости. Она је била у духу свога времена и присутна у целом словенском православном свету. Овде је илустрована низом примера, од синтактичких обрта до калкирања. За нас су

најзанимљивији случајеви када се преводилац успео отети тој тежњи у корист разумљивости, тако што би, са уводом *рекше*, *сирѣчь* или *глаголѣть* појаснио српском народном речју свој дословни, често механички превод. Те глосе су главна добит за српску и словенску историјску лексикографију. На пример, једној од њих дугујемо најранији помен још праиндоевропског термина *зълва* ‘заова’. Додајмо томе (ретке) случајеве писања старосрпског лика термина уместо српскословенског (*маћеха* : *маштеха*, *унука* : *вѣноука*), који би говорили у прилог претпоставци да је превод Синтагме био својеврсна предрадња за састављање Душановог законика на старосрпском језику. Поједине непрецизности и недоследности у предаји грчких термина, указане на крају овог поглавља, никако не поништавају тај допринос.

5. ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ДИСЕРТАЦИЈЕ

Ексерпцијом и потанком филолошком обрадом близу 600 термина сродства и друштвеног устројства из српскословенског превода Синтагме Матије Властара по Новаковићевом издању, кандидаткиња је ставила под лупу један смишљено одабран узорак језика тога преводног списка, јасно предочивши његов значај за историјску лексикографију, али и проблеме који до даљег стоје пред његовим пуним вредновањем за историју језика и културну историју. Кроз свестран и детаљан приступ грађи достигла је, а у понечем и премашила, иницијално зацртане циљеве своје тезе. Свако будуће бављење српскословенским преводом Синтагме Матије Властара мораће узети у обзир и њено истраживање

6. ЗАКЉУЧАК

Закључак ове комисије гласи да је Виолета Гавриловић својом докторском тезом остварила циљане резултате и пружила несумњив научни допринос, чиме су се стекли сви услови да јој се одобри јавна одбрана њене дисертације.

У Београду, 17. јануара 2025.

Чланови комисије:

Проф. др Александар Лома,
председник комисије

Проф. др Орсат Лигорио

Проф. др Драгана Димитријевић

Доц. др Ил Акад

проф. др Виктор Савић
(Филолошки факултет, Београд)